

МЕТОДИКА ВИДІЛЕННЯ ЛЕКСИЧНОГО ІНВАРІАНТА В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Бистров Я.В.

Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

Основою для групування значень слів у мові є система зв'язків та відношень дійсності. Крім того, між відношенням дійсності і відображенням лексико-семантичної системи в свідомості існують певні зв'язки. В той же час мовні одиниці зберігаються в нашій свідомості не ізольовано, а як взаємопов'язані елементи своєрідних “блоків” або ж парадигм. Використання цих одиниць у мовленні (типова сполучуваність) визначається їх місцем, яке вони займають серед інших подібних одиниць класу. Звичайно, що такі одиниці згруповані навколо центральної одиниці, котра своїм значенням пронизує всі варіанти, що входять до семантичного поля (далі – СП). Тому введення поняття “інваріант” для дослідження змістової сторони мови дає змогу сукупність значень слів (лексико-семантичних варіантів - ЛСВ) представити у вигляді системи. Зв'язок одиниць лексичної системи проводиться в термінах семантичних компонентів – сем – елементів системи. Ідеолексема як інваріантна одиниця (термін, введений до наукового вжитку Ж.П.Соколовською) [Соколовська 1993], ще не була об'єктом спеціального вивчення. Поряд із цим, виділення ідеолексеми дозволило по-новому поглянути на проблему визначення статусу одиниць, релевантних для лексико-семантичної системи мови, і поставити питання про включення ідеолексеми до складу лексичних одиниць системи.

Перш ніж визначити склад ідеолексеми, треба з'ясувати питання про її назву. Слід зауважити, що в ряді випадків буває важко не тільки утворити те чи інше СП, але й “назвати” його, оскільки ідеолексеми часто експліцитно не виражені. Так, у такому парадигматичному угрупованні, як синонімічний ряд, узагальнюючим словом є синонімічна домінанта, в багатозначному слові – лексема, в лексико-семантичній групі – семантема. Увесь склад цих груп та їх інваріанти представлені однією частиною мови. У СП, своєрідних мікрокартинах світу, фрагментах об'єктивної реальності такої, скажімо, домінанти може не бути в експліцитному вигляді. Вона може домислюватися дослідником як назва на основі асоціативних зв'язків і виявлятися на більш високому рівні лексичної абстракції.

У наукових дослідженнях з лексичної семантики, незалежно від тієї інтерпретації, яку одержує СП, найчастіше воно представлене іменником. Так, досить легко вичленовуються і запам'ятовуються ідеолексеми “Душа”, “Любов”, “Воля”, “Почуття”, “Здоров'я”, “Час”, “Повага”, “Віра” та ін., виявлені шляхом семантичного сприймання мови художніх творів (поетичних чи прозаїчних). У цьому випадку можна говорити й про те, що ідеолексеми утворюють певну впорядковану множину, приведену до системи відповідно до класифікації понять в ідеографічному словнику.

Оскільки матеріалом дослідження є концепт “оцінка”, то спробуємо з'ясувати його місце в лексико-семантичній підсистемі мови. Людина, пізнаючи навколишній

світ, виражає своє ставлення до нього, дає йому певну оцінку. Ця сфера людської психіки знаходить своє відбиття у мові як окремий семантичний клас оцінної лексики. Щодо слів, які містять у собі ту чи іншу оцінку предметів та явищ, то вони за своїм змістом неоднорідні і утворюють семантичні підкласи. Лексичні засоби вираження категорії оцінки являють собою систему, де важливе значення має позиція суб'єкта у відношенні до оцінюваного фрагмента об'єктивного світу.

В нашому дослідженні має місце узагальнена оцінка предмета, яка не містить вказівок на ті конкретні якості, за якими він оцінюється; оцінка якостей, властивостей предмета чи явища; естетична оцінка, основана на синтезі сенсорних і психологічних особливостей; емоційно забарвлена оцінка; раціоналістична оцінка, пов'язана з практичною діяльністю людини. Кожен із цих підкласів слів складається з груп позитивно-оцінних і негативно-оцінних.

Трудність визначення системи ідеолексем на рівні СП полягає в тому, що досліджувані семми із семою 'оцінка' відносяться до слів з менш строго окресленою позамовними параметрами семантичною структурою, з дифузністю значення (на відміну, наприклад, від семми із семою 'колір' чи термінів спорідненості). Нас цікавить те, якими ідеолексемами може виражатися поняття "оцінка", інакше – чи "знайдеться" ідеолексема, виражена експліцитно чи імпліцитно на рівні поля на позначення узагальненої позитивної оцінки та якими лексичними і граматичними засобами вона виражається.

Про існування в нашій свідомості (або підсвідомості) саме ідеолексем, свідчать наведені нижче уривки з художніх текстів, у яких простежується загальна "ідея" хорошої якості:

«Я только что приехал из хутора. **Прекрасные жита** по дороге! **восхитительные!** И сено такое рослое, мягкое, злачное!» - «Горпина!» - закричал Иван Никифорович, - «принеси Ивану Ивановичу водки да пирогов со сметаной».

«**Хорошее время** сегодня».

«Не хвалите, Иван Иванович. Чтоб его черт взял! некуда деваться от жару».

«Вот таки нужно помянуть черта. Эй, Иван Никифорович!... Только время, кажется, **такое, как нужно**».

«Вы говорите, что **жита хорошие**».

«**Восхитительные жита, восхитительные!**» (Н. Гоголь).

Цікавим буде зіставлення наведеного уривка з перекладом його на українську мову:

“... Я оце приїхав з хутора. **Прегарні жита** по дорозі! **дивовижні!** І сіно таке буйне, м'яке, трав'янисте!

“Горпино!” – гукнув Іван Никифорович, - “принеси Іванові Івановичу горілки та пироги із сметаною!”

“**Хороша сьогодні година**”.

“Не хваліть, Іване Івановичу. Чорти б її забрали! від спеки місця не знайдеш”.

“... Чи то пора настала, але ж пора, **саме така, як треба**”.

“То ви кажете, **жита хороші**”.

“**Чудові жита, чудові!**” (М. Гоголь. Пер. з рос. М. Рильського).

Якщо проаналізувати мову обох героїв з уривків, то виявиться, що оцінка предметів та явищ виражається за допомогою розмовних слів (*рос. жита хороше* – *укр. жита хороші*; *рос. чтоб его черт взял, некуда деваться в жару (о времени года)* – *укр. чорти б її забрали, від спеки місця не знайдеш*). Деякий відтінок книжності мають наступні словосполучення, пор.: *рос. жита прекрасные, восхитительные* – *укр. жита прегарні, дивовижні, чудові*; *рос. (про пору) хорошее время* – *укр. хороша година*. Це свідчить про те, що ідеолексему можна наповнювати словами (варіантами) різних функціональних стилів чи сфер.

Значення слів **прекрасный, восхитительный, хороший**, а в українській мові – **прегарний, дивовижний, хороший, чудовий** представляють одну ідеолексему «Хороші якості, властивості». Нейтральною і домінантною одиницею є слово «хороший», яке у Словнику української мови в 11-ти томах має визначення: «який має позитивні якості або властивості, який своїми якостями цілком відповідає поставленим вимогам; такий, як треба». Елементом контексту, що підтверджує дане припущення, є наявність семи ‘позитивна оцінка’ і пряме співвідношення слів «прекрасний», «прегарний», «дивовижний» зі словом «хороший».

Сема ‘позитивна оцінка’, яка об’єднує синонімічні семми разом з похідними, чітко простежується у такому невеликому обсягом тексті, як-от: “А тут ще ранок видався – **ясний, прозорий** удалечі, веселий парубочок. Устим любив ранки за **хорошої години**. Страх як любив! І так про свою ту любов казав: “Мені, як **ранок ясенський**, то наче життя ізнову починається – ги-и! – Та ще як присниться щось **хороше**, а не погане, тоді немає **кращого** в світі” (Г. Тютюнник, Устим та Оляна).

Вже на основі розглянутих текстів можна зробити висновок про те, що кожен з них вміщує інформацію, закріплену в ідеолексемі як надпонятті, варіантами якої є значення слів (семми) конкретних мов. Ці ідеолексеми є синонімічними і підводяться під одне абстрактне поняття. Їх значення виражають ідею хороших якостей і властивостей, яким дається певна оцінка. Контекст, у свою чергу, уточнює, конкретизує цю ідею окремим значенням лексеми, виділяючи при цьому конкретний об’єкт опису. Семна чи предметно-логічна структура цих семем не збігається, однаковим у них є функціональне призначення, тобто функція оцінки. Іншими словами, “ідея” залишається незмінною для кожного носія мови (вона є для них загальнозначущою, без якої комунікація та взаєморозуміння були б неможливі), а конкретні слова своїм значенням передають смислову інформацію, належну до конкретної мови.

Про ідеолексему як узагальнений образ можна говорити, аналізуючи поетичний текст. “Кожен словесний поетичний образ є членом деякої парадигми, тобто передає певний семантичний інваріант” [Павлович 1991: 104]. Звісно, що такі інваріанти мають різну структуру, що дає змогу розрізняти різні типи образних парадигм. Отже, поетичний образ – «це відрізок тексту (від одного слова до декількох рядків або речень), у якому зближуються (ототожнюються) неподібні (семантично далекі, несумісні, в тому числі суперечливі і протилежні поняття), тобто такі поняття, котрі в нормативній загальнолітературній мові не зближуються» [там

же]. Власне семантичний інваріант утворює парадигма образів чи ряд подібних образів.

Для аналізу поетичного твору виберемо 23-тю пісню збірки Григорія Сковороди «Сад божественних пісень», де семантичними інваріантами є опорні слова типу «щастя», «серце», «віра», «доля», «печаль», «спокій» та ін., виявлені шляхом семантичного (а не літерального) сприймання. Подібні інваріанти легко вичленовуються, що дає змогу зрозуміти загальну ідею у творах мислителя.

Ми тебе зовсім **марнуєм**,
О щасливий **час** життя!
Мов тягар на спині чуєм,
А згадай про вороття.
Наче прожитий **час** та й поверне назад.
Наче річки до своїх та й повернуть струмків,
Наче **вік** наш з безмежної кількості **днів**
 Нащо, нащо так бажати
 Жити **літ** до вісімсот?
 Мастаки ми засівати
 Бур'янами свій город.
Краще **мить** чесно жить, аніж **день** в мислях злих,
Краще в **святі день** пробути, аніж в **будні рік**,
Краще чистий **рік** один, аніж десять брудних
Краще десять **літ** корисних, ніж безплідний **вік**.
Кинь, добродію, неробство,
Дорожити варто **днем**,
За порожнім ворохобством
Час безслідно промайне.
Не наше то вже, що пройшло мимо нас,
Не наше, що принесе і прийдешня **пора**,
Суций **день** лише наш, а не **ранку час**,
Не знаєм, що принесе **вечорова** зоря.

У цьому уривку легко визначити ідею – «час» - настанови розумно ним користуватися. Наповнення цього ідеополя відбувається за рахунок наступних семем (варіантів): *час, вік, день, марнувати, рік, літа, мить, свято, будні, промайнути, прийдешній, пора, ранок, вечоровий*, які належать до різних мікрополів (МП), лексико-семантичних груп (ЛСГ), тематичних груп (ТГ), але «сходяться» в одній ідеолексемі. Ієрархія цих груп ідеополя «Час» відповідно до моделі семантичних відношень у лексиці [Соколовська 1993: 100] має такий вигляд:

МП-1 'констатація ідеї часу'
 час, марнувати, промайнути

МП-2 'тривалість'

ЛСГ-1 **вік, день, рік, літа, мить**

МП-3 'направленість часу'

прийдешній

МП-6 ‘членування часової лінії’

ТГ-1 ‘міра часу, одиниці часу’

пора, ранок, вечоровий

МП-7 ‘особливості часу’

ТГ-2 ‘вільний, зайнятий’

свято, будні

Подібна парадигма, ряд образів утворюють семантичний інваріант – ідеолексему “Час”, окремих фрагмент об’єктивної дійсності, вже тільки на прикладі одного поетичного твору.

Отже, можливість послідовного опису лексичної семантики шляхом розподілу її одиниць (ЛСВ) за семантичними полями – свідчення її системної організації. Одиниця, яка об’єднує ЛСВ – ідеолексема – виявляється на лексико-ідеографічному рівні мови, за своєю природою є складником системи і своїми значеннями функціонує у мовленні. Справедливими є тут слова Ш. Баллі, який відзначав, що “значення і тільки значення повинно визначати місце мовного факту [окремого слова] усередині статті [ідеографічного словника], так само як і місце ідентифікуючого слова [ідеолексеми] у всій системі” [Баллі 1961: 158].

Загалом, обґрунтування наявності узагальнених одиниць змістової сторони мови з використанням системно-антропоцентричного підходу, де важливим є питання про відображення у семантиці сукупності уявлень людини про навколишній світ, допомогло б глибше зрозуміти загальні закони лексичної семантики і вдосконалити семантичну класифікацію одиниць різних рівнів.

Література

Балли Ш. Французская стилистика/ Пер. с франц. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961.

Павлович Н.В. Парадигмы образов в русском поэтическом языке// Вопросы языкознания. – 1991. - №3. – С. 104-118.

Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

Соколовская Ж.П. «Картина мира» в значениях слов. «Семантические фантазии» или «катехизис семантики?» - Симферополь: Таврия, 1993.